

ORHON YAZITLARI'NDAKİ AT İSİMLERİ ÜZERİNE*

PENTTI AALTO

Çev.: Erhan AYDIN

(*Türk Dili* 587, Kasım 2000, 453-457)

Moğollar ve Türkler, Hunlar zamanından beri gerçek anlamda binicilikte usta halklar olarak ün yapmışlardır. Önemli dil belgesi olarak kabul edilen Orhon Yazıtlarında, eğer yaya olarak gidilmek mecburiyetinde olunsaydı o zaman biz bunu büyük bir yoksulluğun işareti olarak kabul edecektik. etü. *yadı-γ*, tü. *yayıγ*, kar. *yayaw*, koyb. *çazıγ*, çuv. *śuran*, yak. *satī* “yaya”= mo. *yada-gu*, kalm. *yadū* “fakir, yoksul” (Ramstedt, KW 213^b). Orhon Yazıtları’nda da böyle anlatılır. Örnek: I E 27-28 “her yere gitmiş olan halk öle yite, yaya ve çıplak olarak dönüp geldi”. Tonyukuk Yazıtı’nda da (satır 4) “bunlardan (üçte) iki kısmı at ile (üçte) bir kısmı da yaya...”. Burada Türk halkının yoksulluğu ve mutsuz durumunda ordunun bir amaç uğruna oluşturduğu birliğe işaret edilir. Bunun bir büyük anlamı daha vardır. Tabii ki at, halkın bütün taktik ve stratejilerinin belirlendiği savaşlarda elde edilir. Bu demektir ki, süvarinin en büyük ihtiyacı böylelikle sağlanmış olur. Batıda daha geç zamanlarda, mesela büyük Friedrich ve Napoleon da ondan yararlanmışlardır. Atlar ve onların bakımları başarılı bir operasyon için daima ön şarttır, krş. I E 39 “bizim ordumuzun ne atı ne de azığı vardı”. Düşman atlarının niteliğine göre planlar ve savaş taktikleri hazırlanır ve sonra da kendine özgü taarruz gerçekleşirdi. “biz az idik, kötü durumda idik; (onlar) bizi yenmek için geldiler” II E 32’ de olduğu gibi. Krş. Haenisch YC 193, 194, 199 vs. Savaşlarda, düşmanın iyi cins atlarının öldürülmesi ya da ganimet olarak alınması hedeflenir. “Tangut halkını yok ettim, çocuklarını (gençlerini), kadınlarını, atlarını ve bütün varlıklarını o zaman aldım, ele geçirdim” cümlesinde olduğu gibi II E 24. Yine II E 38’de de “Türk halkı açlıktan eziyet çekiyordu, ben o at sürüsünü alarak, onları doyurdum, besledim”.

Atların anlamı üzerine eşsiz ve dokunaklı övgüler söz konusu iken, askerin binek hayvanı olan atlar Türk halkının sadece savaştaki kahramanlıklarında değil,

---

* Bu yazı *Finnisch-Ugrische Forschungen*, c.29, (1946), s.127-133’ te *Zu den Pferdenamen der Orchon-Inschriften* adıyla yayımlanmış olup Türkiye Türkçesine Almanca aslından Arş. Gör. Erhan Aydın tarafından

bilakis Türkler atlarının ölümü veya yaralanmasını bile anlatırlar. Örnek I E 33 *ol at anda ölti*, “o at orada öldü” ve I E 36 *ol tãgdükdã Bayırqunun aq adırırđ udl(u)qın sıyu urtı* “Bu saldırıda Bayırkunun aygırı (atı) uyluk kemiğini kırdı”, krş. Thomsen ZDMG 78 (1924), s.137. Çok enteresandır ve dikkat edilmelidir ki atların her zaman gerçek adları vardır. YC’de ve daha geç hem Moğol hem de Türklerde atlar sadece farklı renklerle adlandırılırdı. Öyle ki YC I 3’te *Dajir boro qojar külügüd agtastu bülüe*, Burada Haenisch açıkça Çin yazısı işaretlerine dayanarak “büyük ve koyu gri iki iğdiş edilmiş aygır” şeklinde tercüme etmiştir. Ramstedt’e göre *dajir*’de ses değişimi vardır. etü. *yaşz* “kahve rengi, toprak rengi”¹ için örnek I N 5 ve 8. Buna uygun olarak mo. *boro* = etü. *boz* “gri”, bkz. I E 32, 33 ve 37 (krş. Ramstedt, KW 51^b)

İlk yazıtta Kültegin’in atı (I E 32) şöyle anlatılır.² *ãñilki tadıqıñ çurıñ boz* [... önce (hücum etti) çurın Tadıqı (?) üstünde gri [at (?) ...]. *Tadıq* belki = *tajik* “Farslı, Tacik”. Barthold’a göre (Dersler s.42, Not. 59) Tonyukuk Yazıtı’nda “Arap” anlamı vardır. Belki Türkler atı ganimet olarak alıyorlardı? Onun ölümünden sonra Kültegin yeni bir binek atı aldı: I E 33 *ikinti Işbara yamtar boz atıy binip tãgdi. Ol at anda ölti*, Thomsen MSFOu V, s. 109’da metni şöyle tercüme eder: “En second liev il monta le cheval fut tué là”, fakat ZDMG 78, s. 151’de “ O *Işbara Yamtar*’ın gri atına binerek hücum etti” O, bir at adı olarak dikkati çekmek istiyorsa da bu genitiv eki taşımayan bir addır. Vámbéry de MSFOu XII (1898), s.53’te metni aynı şekilde anlar. Hem onun *ãşãbara yamtar* okuyuşu hem de “dört nala koşan, atik, gri renkli at” şeklindeki tercümesi hayal ürünüdür. Radloff ise *Işbara* kelimesine önce boy adı olarak dikkati çekmiş fakat sonra bu tahmininden vazgeçmiştir. (krş. Alttürkische Inschriften Sözlüğü’nde de farklı görüşler vardır). Bizim fikrimize göre bu ad Hintlilerle Türk halkının kültür birliği anlayışına enteresan bir katkı sağlar. Biz *Işbara* kelimesini Eski Hintçe *ĩşvara* ya bağlıyoruz. 1. Sıfat. “varlıklı, zengin”; 2. İsim. “bay, hükümdar, kral” vs. (PW I, 854) ve *yamtar* ı eski Hintçe *yantar* (<√*yam* “ tutmak, dizginlemek” vs.) 1. “Sağlamlaştırıcı, verici, veren”; 2. (Yalın olarak) “süren (atı, taşıtı), muktedir, vali vs.” (PW VI, 60). Atın binicisi olarak *ĩşvara-yantar* “binici olarak hükümdar” anlamında bir kavram idi. Mesela *vasudeva* ile “vasu tanrılara sahip”, “vasu hükümdara sahip”

çevrilmiştir.

¹ Dajir *usun* “kahverengi su” gibi yer adlarında YC 102, 109, 111, 117, 197. At isimleri hakkında krş. *qubi* “açık kahverengi at” YC 55, 90, 29^v, 205, 36^v.

² Krş. *Kültegin yadaşın oplayu tãgdi* “ Kültegin yaya olarak hücum etti” eminiz ki çok az bilinen bir hücum şeklidir.

(PW VI, 848) karşılaştırılabilir. *ĩsvara* kelimesi, İhe-Hüřötü mezar taşında geçen, *Işbara-Bilge Küli-çur* adında da mevcuttur.

Marquart'ın T'oung- Pao'da yayımlanan [XI (1910), s.663] makalesinde ilk Bulgar hükümdarlarından *Espereriç* (M. 664-691) adını *Işbarurıç* olarak okuması üzerine, Tuna Bulgarlarının Kronolojisini inceleyen Mikkola [JSFOu XXX, 33 (1914)] da *ĩsvara* yı hükümdarın atının sürücüsü olarak açıklamıştır. O, böylece Çince *Sa-po-lio Jep-hu* şeklinde transkripsiyon edilen Türk Kağanı *Işbara yabgu* ile karşılaştırmıştır. (bkz. Theophyl. Simok. VII, 8, 6).

Yamtar adı Orhon Yazıtları'nda II E 40 bir ünvan olarak geçer: *Tudun Yamtarıç* “*Tudun Yamtar* ı (ben gönderdim)”. Vámbéry, *Tudun* kelimesini Avarlara gönderilen bir büyük kişinin ünvanı olarak açıklar. Onun bu kelimeyi “bilgin, alim” (<*tud*- “bilmek”) şeklinde anlamlandırması pek az inandırıcıdır. Çünkü Etymologicum Magnum 764, 24 (Oxford 1848)'de *Τούδοννοι: οί τοποτηρηται παςά Τούχοις* olarak geçer ve DU CANGE 'de Gloss. Med. Et inf. Graec (Lyon 1688) 'de *τούδοννοι* şeklinde geçer ve “locum, tenentes, vicarii” şeklinde tercüme edilir. Eğer kelimenin Türk menşeli olduğu iddia edilecek olursa *tut*- “tutmak, yakalamak” fiili ile bağlantılı olabilir. Şayet *Işbara* burada bir at adı değilse³ I E 33'te olduğu gibi *yamtar* tabii ki “muktedir, vali” kelimeleriyle tercüme edilmelidir.

Biz Orta Asya'daki erken Hint tesirini hesaba katmak mecburiyetindeyiz. Sözelimi Orhon Yazıtları'nda *Maqaraç* ünvanına işaret edilir.I N 13: *Türgäs qağanda Maqaraç tamyaçı ... kälti* “Türgiş-Kağan'dan Maqaraç adlı bir damgacı geldi”. Bu isim, Thomsen'in Turcica'sında (MSFOuXXVII, 1916, s.14) açıklandığı gibi Eski Hintçede açıkça *Mahārāj*'dır. Barthold, Çin kaynaklarına göre bu kişinin Buddhist mabetleri inşa etmek istemiş olduğunu fakat Buddhist öğretinin Türk halkının savaşçı niteliğine olumsuz etkisi olmasından ötürü vezir Tonyukuk tarafından reddedildiğini anlatır.⁴

³ Hem *ĩsvara* hem de *yantar* Toharca metinlerde de geçmektedir. Bkz. Schulze-Sieg-Siegling, *Tocharische Grammatik*, Göttingen 1931. Orhon Yazıtları'ndaki *yamtar* yazılışı tabii ki *yam*- köküdeki benzeşme sebebiyle (analoji) açıklanabilir. Krş. *yama* “gem, dizgin”, Schmidt agm 306^a.

⁴ Türk halkının Hintlilerle ticaret vesilesiyle bir ilişkinin mevcut olduğuna ve Uygurcadaki *sart* gibi ödünç kelimelere işaret edilir. (bkz.Qudatqu Bilik, 163, 22 vs. ve geç Moğolcada vs). Artık Radloff bu kelimenin Hint menşeli olduğunu kabul eder (bkz. Enzykl. des Islams IV, 188^a). Biz de bunun temel şekline hiçbir yerde tesadüf etmedik. Tabii ki Eski Hintçe *sārtha* : 1. Sıfat “görevlendirmek”; 2. İsim “Seyyar mağaza, karavan”, buradan *sārthapāla*: “Karavanın koruyucusu” ve *sārthavāha*: Karavanın sürücüsü (PW VII 956). Kelime Toharcada da mevcuttur.

I N 5 ve 6 *Kültegin azman aqıy binip oplayu tægdi* “Kültegin Azman beyaz atına binerek hücum etti” cümlesindeki azman adının eski Hintçe *ajma* = grec. *ὄγμος* “career, march, road, course, train; geçiş, yol, sefer (at için) ve *ajman* = lat. *agmen* “career, passage, battle, geçiş, yol” ile bağlantısının olmaması mümkün değildir. (bkz. PW I 75 ve Monier-Williams, *Sanscrit-English Dict.*, Oxford 1899). Thomsen ZDMG 78, s. 171’de bu adı şöyle açıklar: “Beş veya altı yaşında iğdiş edilmiş at”. Vámbéry’nin etimolojisinde (s. 62), bu kelime ona göre Farsçadır (*asman* “taş veya gök yüzü”, Bartholomae, *Altiranisches Wb.* 207, Strassburg 1904). Onun, Sibirya’nın Ruslarca işgali esnasındaki *Asmanek* şahıs adıyla bağlantı kurması hiç de inandırıcı değildir.

*Alp-şalçı*⁵ adı için de çok kere ilginç açıklamalar sunulmuştur. I E 40 *Alp-şalçı aq atın binip tægmiş* “(Kültegin) *Alp-şalçı* adlı beyaz atına binerek hücum etmiş”. I N 2 ve I N 4’te de benzeri vardır. Buranın devamında *ol at anda tüş[di]* “o at orada düştü” cümlesi vardır. Bu adın birinci kısmı tabii ki tıpkı *Alp-Arslan* ve *Alp-Tegin* özel isimlerinde olduğu gibi etü. *alp* “alp, kahraman” şeklindedir. (Radloff Wb. I, 430), bkz. Enzykl. des Islams I, 336 ve 337), krş. *alpaṅu*, *alpaut* “kahraman vs.) örnek olarak I N 7.

İkinci bölümünde şüphesiz tü. fail eki *-çi ~ -cı* (Gabain s. 60) vardır. Fakat *şal* kelimesi için hiçbir etimoloji bulunamadı. (bkz. Gabain s. 336). Belki mümkün değil ama bizim görüşümüze göre bu eski Türkçe şekil *jala* “yönetmek” kalm. *zal-* (örnek: *mör’ djolā zalχσ* “bir atı idare etmek”, Ramstedt KW 465^a) olduğu gibi *jiluga* ismi, kalm. *djolā* “dizgin, gem”, buradan *jilugaduqçi*, kalm. *djolātşı* “at arabası sürücüsü, at bakıcısı, sürücü” (Ramstedt KW 114^b) ile bağlantı kurulabilir. Kelime başı *j-* sesi *-p* ile bitiyorsa *ş-* olur. Böylece eski Hintçe *īšvara-yantar*’ın Türkçeye tercümesi *Alp-şalçı*’dır.

Orhon Yazıtları’nın geriye kalan at isimlerinden biri *ögsiz* “öksüz, annesiz” dir. I N 9 *Kültegin Ögsiz aqın binip* “Kültegin Ögsiz adlı beyaz atına binerek” cümlesi tamamen açıktır. I E 33’teki *kādimlik* adı için karar vermek zordur. *Üçinç Yäginsilig bāgi η Kādimlig torıy at binip tægdi* “Üçüncü saldırıyı Yeginsilig Bey’in kahverengi atı Kādimlige binerek gerçekleştirdi” şeklinde anlam çıkar. Bu kelime harfi harfine “elbiseli; giyimli” <*kādim* “elbise, giysi” şeklindedir (Radloff Wb II, 1139).

Vámbéry'nin *kidimlik* “rahvan giden at” (s. 54) şeklindeki okuyuşu pek inandırıcı değildir. Belki atın kırmızıya çalan kahverengi adı ile bir ilişkisi vardır.

I E 35 ve 36'da *Bayırqu* adı ya atın adı ya da (atın) sahibinin adı olarak değerlendirilir. (krş. Thomsen MSFOu V, s. 157, Not. 44). Bundan başka bu kelime I E 34 ve I S 4⁶ te Oğuz boyunun adı olarak geçer. (krş. Gabain s. 301^b). Aynı şekilde *Az* adı hem I N 5 ve 8 *Kültegin Az yağızın binip* “(Kültegin) Yağız (toprak rengi, siyaha çalan kahverengi) Azına binerek (hücum etti)” cümlesinde at adı hem de bir halkın adı olarak geçer.⁷ (I N 2 ve 3 *Az-bodun*).

I E 37'de *Kültegin başıu boz at binip tãgdi* “ *Kültegin Başıu* adlı boz ata binerek hücum etti” cümlesinde geçen *başıu* adının anlamı ve etimolojisi de tam bir bilinmezdir. Tabii ki *-ıu* eki isimden isim yapan ek *-qu~ -kü, -ıu~ -gü* eki ile özdeştir. (Gabain s. 62) ve *baş* da etü. *baş* “baş, başlangıç, ilk, en üst” kelimesiyle herhangi bir anlam ilişkisinde olmalıdır.

Orhon Bölgesindeki Eski Türkçe yazıtlar Türk halkının hükümdarlarının otobiyografisi ve raporlarıdır. Kimi zaman duygu yüklü anlatım biçimi seçilir. Batıda bazı kere ifade edilen ama bu Şamanist göçebe kavimde hiçbir maddî barbarlığa rastlanmadığı da bir gerçektir. Bu hükümdarlar hem başarılarını hem de başarısızlıklarını anlatırlar ve hükümdarların görevlerine uygun olarak (Barthold s. 16) yazıtlar duygu yüklü ve kahraman bir eda ve heyecanla anlatıldığı halde Türk kağanları asla düşmanlarının kanlarının akıtılmasıyla övünmezler, bilâkis yenilgi zamanlarında kanlarının nehir gibi akmasından ve kemiklerinin dağ gibi yığılmasından bahsederler (I E 24). Halbuki Asur Krallarına ait, kanların akıtılmasıyla övünen belgeler ve raporlar mevcuttur. Atların da insanların dolayısıyla savaşçıların sadık dostu olduğunu dikkate almamız gerekir ve tabii ki bütün bunları, bu sade millete dikkatleri çekmek için, kanıt olarak verebiliriz.

⁵ Vámbéry, I N 2'de geçen ibarenin *töpçi aqın* okunması gerektiğini iddia etmiştir. Thomsen de ZDMG 78, s. 153'te *Alp-aşlaçı* okuyuşunu benimsemiştir.

⁶ Yazının Almanca aslında I S 5 yazılmış ise de doğrusu I S 4 olmalıdır. (Çevirenin notu).

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

- JSFOu** : Journal de la Société Finno-Ougrienne.
- MSFOu** : Mémoires de la Société Finno-Ougrienne.
- PW** : Böhrlink-Roth, Sanskrit Wb. I- VII, St-Petersburg 1855- 1875.
- YC** : Yüan-Ch'ao Pi-Shi, Yayınlayan: E. Haenisch, Leipzig 1937, Sözlük 1939, Tercüme 1941.
- ZDMG** : Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
- BARTHOLD, W.**, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, Die Welt des Islams 1932.
- VON GABAİN, A.**, Alttürkische Grammatik, Leipzig 1941.
- RADLOFF, W.**, Versuch eines Wb. der Türk-Dialecte I- IV, Petersburg 1893- 1911.
- RADLOFF, W.**, Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Petersburg 1895- 1899.
- RAMSTEDT, G. J.**, Kalmückisches Wörterbuch, Helsinki 1935.
- THOMSEN, V.**, “Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées”, MSFOu V (1896).
- THOMSEN, V.**, “Turcica” MSFOu, XXXVII (1916).
- THOMSEN, V.**, Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, ZDMG, 78 (1924), s.121 v.d.
- VAMBERY, A.**, Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens, MSFOu XII (1898).
- Vorlesungen von Herrn Prof. G. J. Ramstedt und Herrn Prof. A. M. O. Räsänen.

---

⁷ Barthold'a göre (a.g.e., s. 37) Yenisey-Ostyaklarında *Assin* olarak geçmesi muhtemeldir.